

Båtudden på Björkö

Delundersökning av strandområdet nedanför Svarta jorden, RAÄ 119, Adelsö socken, Uppland

Hans Bolin, Kerstin Cassel & Jens Lindström

Södertörn arkeologiska rapporter och studier

Båtudden på Björkö

Delundersökning av strandområdet nedanför
Svarta jorden, RAÄ 119, Adelsö socken, Uppland

Hans Bolin, Kerstin Cassel & Jens Lindström

Södertörns högskola 2010

Arkeologi
Södertörns högskola
141 89 Huddinge
www.sh.se/arkeologi

Arkeologiska rapporter och studier

© Författarna

Layout: Kerstin Cassel

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Seminariegrävningar 2008	7
Tidigare undersökningar i området	7
Båtuddens topografi	8
Fältarbetets syfte, genomförande och resultat	8
Fynd och ¹⁴ C-analys	13
Utvärdering av resultatet	14
Administrativa uppgifter	16
Referenser	17

Bilaga: Konserveringsrapport

Seminariegrävningar 2008

Under perioden 17-25 maj 2008 utförde arkeologistuderanter och lärare vid Södertörns Högskola en arkeologisk delundersökning av strandområdet vid Båtudden inom forn-lämning nr 19, Adelsö socken. Under vikingatiden låg området ute i vattnet, cirka femtio meter utanför den dåtida strandlinjen. Undersökningen görs inom projektet "Vikingatida skepp och bebyggelse" och är en fortsättning på de undersökningar som hösten 2007 utfördes ute i vattnet (RAÅ 165) av Statens maritima museer och Södertörns högskola. Medverkande vid 2008 års grävning var också Jens Lindström, Statens maritima museer, som utförde kompletterande dokumentering och kartering av 2007 års undersökningar.

Undersökningen utfördes i form av en seminariegrävning som syftade till att komplettera 2007 års undersökningar, och kom alltså att beröra ett område som idag är land, men som under Birkas aktiva tid låg under vatten. Undersökningen av Båtudden var huvudsakligen tänkt att besvara frågan om udden är naturligt skapad eller uppbyggd av människor.

Denna rapport fungerar framför allt som en grundläggande rapportering och teknisk redovisning av resultaten från seminariegrävningen. En vetenskapligt analyserande rapport kommer sedermera att göras av Statens maritima museer i samband med redovisningen av undersökningarna inom projektet "Vikingatida skepp och bebyggelse".

Tidigare undersökningar i området

Hösten 2007 utförde Statens maritima museer i samarbete med marinarkologi vid Södertörns Högskola ett fältarbete i vattnet utanför Svarta jorden. Syftet var att dokumentera pålanläggningen och att genom

provgropar undersöka det kulturlager som påvisats vid den geofysiska karteringen och sonderingen (för en forskningsbakgrund till dessa grävningar hänvisas till Under-sökningsplan, Statens maritima museer 2007).

Tidigare har undersökningar i Svarta jorden främst berört områden längre upp mot land. Under de första åren på 1970-talet undersöktes dock ett område i hamnen av Björn Ambrosiani och Birgit Arrhenius. Rapporten (Ambrosiani *et al* 1973) från undersökningen fokuserade på fyndkronologin, men stratigrafien är fortfarande svårtolkad (Holmquist Olausson 1993:16; Kyhlberg 1980). Orsaken till 1970-talets undersökning var att trädröjning gjort att en inbuktning i den strandlinje som var Birkas blev tydlig – en strandlinje som låg cirka 5 meter högre än dagens vattenlinje. Syftet med undersökningarna var att klargöra huruvida denna inbuktning fungerat som en av Birkas hamnar. Grävningarna företogs kring 5-metersnivån, cirka 60 m från dagens strand. Framförallt fokuserades grävningarna kring den brygga/pir på ca 10 meter som framkom. De tidigaste lagren dateras till 800-tal men

Figur 1. Birka under vikingatid med Svarta jorden och den tänkta pålkransen i öster (Ambrosiani 1999:366).

själva bryggkonstruktionen till 900-tal (Amborsiani *et al* 1973:243; se dock den svårtolkade stratigrafien ovan).

Båtuddens topografi

Topografien vid Båtudden utgörs av en gräsbevuxen höjdrygg som sluttar svagt i sydvästlig riktning mot Björköundet. Den norra delen av udden sluttar brant mot vattnet. Den yttre delen av udden är beväxt med slånårsbuskar enstaka mindre alträd. Uddens södra sida sluttar svagt nedåt mot ett sankare område med gräs. På höjdryggen finns områden med skärvig sten samt några större stenar synliga.

Fältarbetets syfte, genomförande och resultat

Seminariegrävningen på Båtudden hade som målsättning att komplettera den marinarkologiska undersökning som gjordes under vatten hösten 2007.

Då det redan under planeringen av arbetet hade iakttagits skärvsten synlig i torvskiktet utfördes undersökningen med målet att dokumentera eventuella handlingar som avsett spår i samband med användandet av Båtudden och dess uppbyggnad. Syftet med undersökningarna har varit att

- genom grävning av schakt över Båtudden kunna klargöra huruvida den är naturlig eller byggd av människor
- klargöra omfattningen av den i ytan synliga skärvstenen och datera densamma
- jämföra eventuella fynd i schaktet med materialet från grävningarna längre ut i vattnet

Södertörn högskolas seminariegrävningar har som syfte att fungera som ett praktiskt utbildningsmoment för studenter på grundutbildningen. Denna gång utfördes seminariegrävningarna inom ett samverkansprojekt mellan Södertörns högskola, Statens maritima museer och Riksantikvarieämbetet i syfte att öka både det vetenskapliga utbytet och den publika potentialen. Samarbetet med Statens maritima museer kom därmed att omfatta både ett offentligt syfte (med bland annat en grävdagbok på Internet), och att sätta seminariegrävningarna i ett större vetenskaplig sammanhang.

Undersökningen 2008 utfördes genom handgrävning och dokumentation i form av profil- och planritningar. Två schakt, 1 och 2, grävdes i ungefärlig nord-sydlig orientering över udden. Schakt 1 grävdes tvärs över udden i nord-sydlig riktning cirka femton meter öster om den nuvarande strandlinjen. Schaktet omfattade till en början 2 x 10 meter men utvidgades senare i södra delen

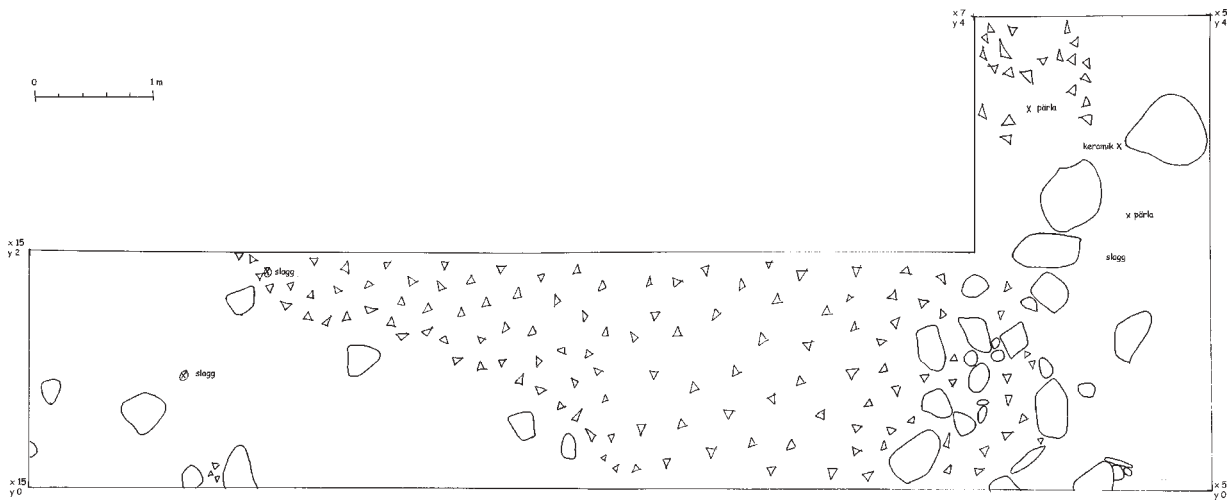
Figur 2a och b. Båtudden från sydost (vänster) och nordost (höger). Foto Hans Bolin.

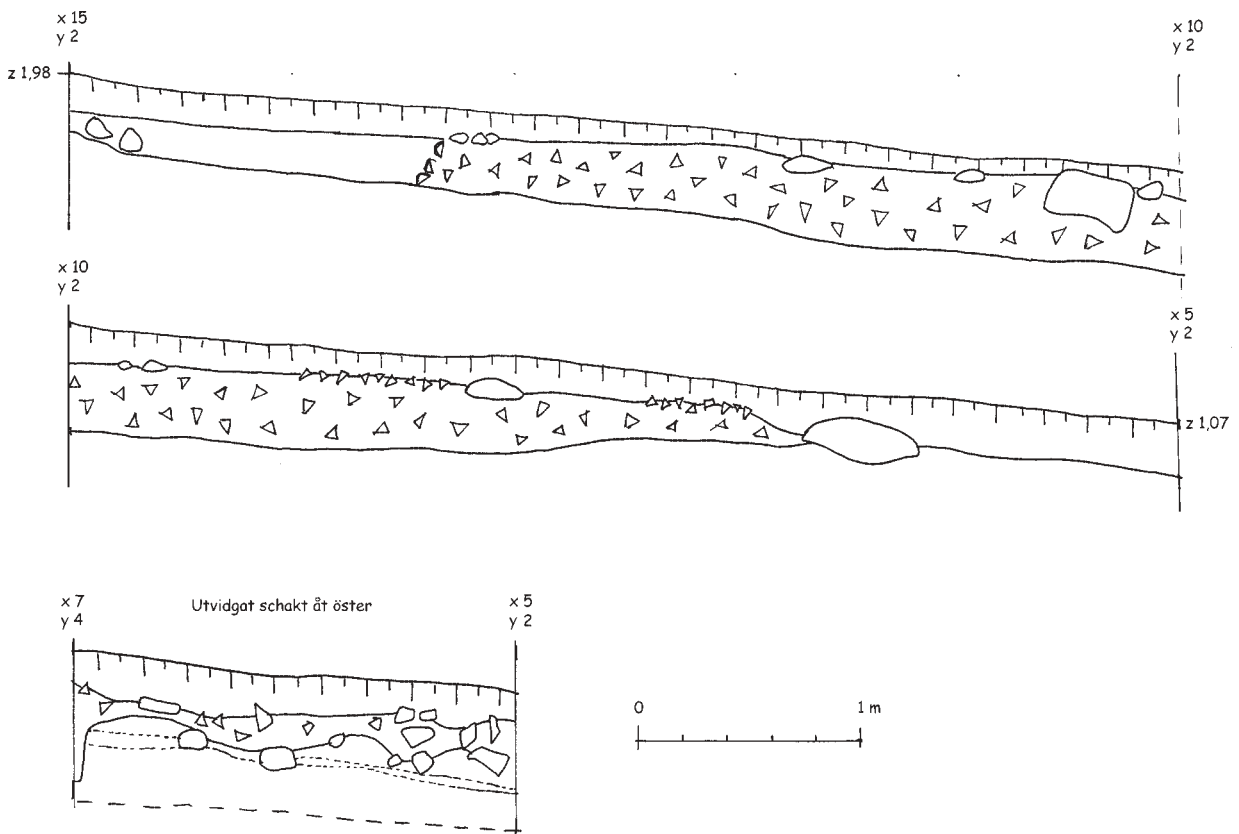
Figur 3. Översiktskarta med de båda schakten 1 och 2 inlagda, samt fyndplats för spannbuckla och undersökningschakt i vattnet säsong 2007.

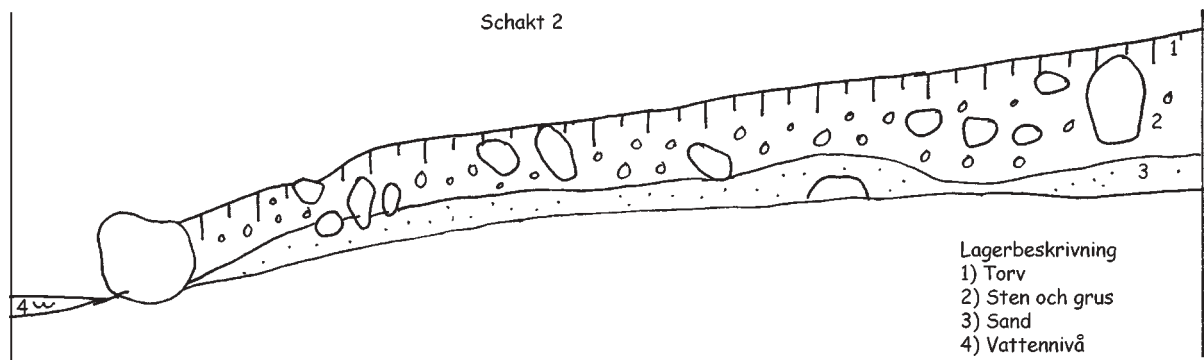
Figur 4a och b. Arbetsbilder schakt 1. Foto Hans Bolin.

Figur 5. Plan över det utvidgade schaktet.

Figur 6. Profil schakt 1.

Figur 7. Profil schakt 2.

Figur 8. Schakt 1 under utgrävning, innan utvidgning åt öster. Foto Kerstin Cassel.

Figur 9. Profilen med skärvstenslagret, fotograferat mot öster. Foto Kerstin Cassel.

med 2 x 2 meter i riktning mot öster. Den undersökta ytan i detta schakt omfattade sammanlagt 24 m².

I samband med avlägsnandet av det översta torvlagret framkom diverse keramik, glas, porslin, järnföremål samt obrända djurben från modern tid. Under det övre torvlagret framkom ett sammanhängande område med en tät skärvstenspackning, lager 2. Lager 2 var cirka 0,2-0,3 meter tjockt innehöll både skärvsten och skörbränd sten av storleken 0,05 och 0,1 m. Skärvstenslagret uppfattades som homogent och tolkades som att ha tillkommet vid ett tillfälle. Det var tätt packat och fortfarande kunde antydan till doft av brand och rök anas när lagret rördes om. Inget tecken fanns på att lagret hade legat i

strandkanten och svallat, tvärt om såg stenar och ben ut att ha packats hårt och legat relativt stilla sedan deposition. Påpekas bör dock att även ytligt i detta lager påträffades enstaka föremål av porslin och glas av modern karaktär. Att föremål "vandrar" mellan lager är dock en vanlig iakttagelse i vikingatida-medeltida kulturlager. Under lager 2 vidtog strandgrus och svallat stenmaterial. I den södra delen, som inte täckts av skärvstenslagret, fanns ytligt i lager 3 diverser föremål.

Skärvstenslagret begränsades i södra delen av en samling 0,4 – 0,6 m stora stenar som låg glest orienterade i nordväst – sydostlig riktning. I anslutning till denna begränsning tillvaratogs pärlor, järnslag och obrända djurben/tänder.

Lager	Beskrivning	Fynd
Lager 1	Torvlager, mörk färgad sandig morän med inslag av mindre stenar	Keramik, porslin, tegel, glas, metall- och järnföremål, obrända ben.
Lager 2	Skärvig och skörbränd sten, mörkfärgad, sotig och sandig morän med inslag av kol och sot. Materialet är inte svallat, och uppfattas som deponerat vid ett tillfälle. Det bör dock påpekas att även i detta lager påträffades enstaka föremål av porslin och glas av modern karaktär.	Porslin, glas, pärlor, Fresendorfkeramik, slagg, obrända djurben, flinta, keramik
Lager 3	Ljus grov sand och svallade stenar	Sandsten, obränt ben- och tandmaterial, glas, diverse organiskt material (påträffade i den södra delen som inte täcktes av skävstenslagret).

Figur 10. Sammanfattande lagerbeskrivning av schakt 1.

I samband med utgrävning av skävstenslagret påträffades en bit ornerad keramik av typen *Fresendorf*, vilket är en slavisk keramik som kan dateras till vikingatid (Mathias Bäck och Mats Roslund muntligen 2008; Roslund 2001:91ff). I skävstenslagret framkom även en blå pärla, järnslag och obrända djurben som tillvaratogs för analys. Under grävningen av skävstenslagrets övre del påträffades också fortsättningsvis enstaka föremål av porslin, keramik, butelj- och fönsterglas av modern karaktär.

Ytterligare ett mindre schakt (nr 2) grävdes längre ut på udden i direkt anslutning till den

nuvarande strandlinjen. Detta schakt mätte ca 1 x 2m men innehöll emellertid inga spår som skulle kunna tyda på att udden skulle ha varit uppbyggd av människor. Materialet utgjordes av svallat stenmaterial blandat med strandgrus i botten. I ytan påträffades modernt fyndmaterial i form av sentida glas och järn. Inga fynd eller prover tillvaratogs.

Fynd och ¹⁴C-analys

Utöver det moderna fyndmaterialet som framkom i torvskiktet av schakt 1 påträffades i södra delen fyra mindre glaspärlor (blå), fragment av djurtänder, järnslag och järnskällor/-slag (cirka 2000 gram). I mitten av skävstenslagret påträffades en bit ornerad slavisk keramik (av typen *Fresendorf*). Obrända ben framkom både i och utanför skävstenslagret.

I mitten av skävstenslagret i schakt 1, lager 2, tillvaratogs fynd av obrända ben vilka har använts för ¹⁴C-analys. Två prover har

Figur 11. Schakt 2 från söder. Foto Hans Bolin.

Fynd nr	Fynd	Vikt	Antal	Lager
1	rensfynd, glas	313 g		1
2	rensfynd, porslin	241 g		1
3	rensfynd, obrända ben	116 g		1
4	rensfynd, järnknopp	31 g		1
5	rensfynd, krukskärvor	95 g		1
6	knapp av bly m stämpel	10 g	1	1
7	rensfynd, järnslag	1996 g		2
8	porslin	11 g	5	2
9	glas	4 g	4	2
10	glaspärlor, blå	1 g	4	2
11	keramik av Fresendorfstyp	11 g	1	2
12	flinta	10 g	1	2
13	keramik	7 g	2	2
14	järnspik och järnfragment	24 g	3	2
15	kol, div organiskt mtrl	45 g		2-3
16	krukskärvor, keramik, bränd lera	198 g		2-3
17	div obrända ben och tandmaterial	230 g		2-3
18	glas	22 g	2	3
19	sandsten (bryne/slipsten ?)	240 g	1	3

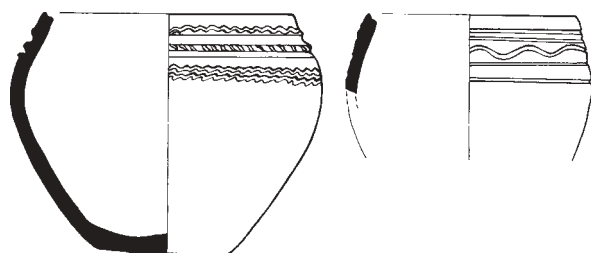
Figur 12. Lista över fynd som framkom i schakt 1.

lämnats in till Ångströmlaboratoriet i Uppsala. Resultatet från analysen av båda proverna ger kanske något förvånande en datering till senare delen av vikingatid och tidig medeltid.

Utvärdering av resultatet

Resultaten från undersökningen talar inte för att Båtudden som helhet skulle ha blivit uppbyggd av människor. Under det påförda lagret av skärvsten vidtog strandgrus/-sand utan spår av kulturell påverkan. Inte heller resultatet från schakt 2 längst ut på udden kunde tolkas som att människor anlagt den

Figur 13. Keramikskärva av slavisk typ, Fresendorf, som påträffades i skärvstenslagret i schakt 1. Foto Hans Bolin. Teckning på keramikvård av Fresendorfstyp (Roslund 2001:94)

Figur 14. En av de blå glaspärlorna som påträffades i schakt 1. Foto Hans Bolin.

Figur 15. Järnslagg och järnskällor, sammanlagt ca 2 000 g. Foto Hans Bolin.

delen av udden. Det moderna fyndmaterialet visar också att man påfört jord i senare tider, till exempel vid gödning. Området med fin kalkhaltig jord i den norra delen av schakt 1, samt att skärvsten på sina ställen rivits upp till ytan, antyder också att senare tiders aktiviteter varit mer omfattande, kanske i form av någon mindre byggnad.

Att udden i sin grundkonstruktion är naturlig gör dock inte föremålen och dateringarna från skärvstenslagret i schakt 1 mindre intressanta. Föremålen i form av små blå glaspärlor och slavisk Fresendorfkeramik ger förväntade dateringar som pekar på vikingatid/tidig medeltid. Men ^{14}C -analysen av två prover ger datering till tiden 980 – 1210 e Kr, vilket skulle innebära att lämningarna härrör från en tid efter att staden Birka upphört (Ambrosiani 1999).

För en fördjupad tolkning av resultaten krävs att de knyts samman med de marin- arkeologiska undersökningarna och här

kommer bara tentativt ett par möjliga tolkningar att skisseras. En möjlighet som diskuterades under grävningen innan dateringarna var klara var att skärvstenen på södra sluttningen av Bätudden var att man deponerat avfall i form av skärvstensmassor från Svarta jorden innehållande fynd av bland annat djurben, keramik och järnslag. Detta kan ha gjorts vintertid ute på isen och avfallet skulle därefter ha sjunkit vid issmältningen. Denna tolkning är dock tveksam med tanke på att skärvstenen och föremålen i lagret inte var svallade och fortfarande innehöll sot. En annan möjlighet är att lagret är sekundärt deponerat, det vill säga flyttat i betydligt senare tid när ytan skulle planas ut för en mindre byggnad vid vattnet. Det som talar för detta är skärvstenslagrets sammansättning, att det inte synes ha legat i strandkanten och svallat, samt att det fanns inslag av moderna föremål i form av glas och porslin. När det gäller

Prov	^{14}C -ålder BP	Kalibrerat enligt OxCal, 1 sigma
Ua-37643	895 ± 45	1040-1210 AD
Ua-37644	1000 ± 40	980-1150 AD

Figur 16. ^{14}C -prover utförda av Ångströmlaboratoriet, Uppsala. Kalibrering OxCal v3.10.

fynden av de blå pärlorna som låg insprängda i det svallade strandgruset, kan dessa tolkas som tappade i samband med besök ute på isen under vintern, eller tappade från en båt.

I båda fallen återstår dock frågan hur ^{14}C -dateringarna ska tolkas. Under senare år har mindre undersökningar sökt fånga lämningar från tiden efter Birkas upphörande, och här har vi två dateringar som tyder på att aktiviteterna fortsatte på ön. Men frågan var dessa lämningar primärt har hört hemma är något som får lämnas vidare åt framtida undersökningar.

Parallellt med utgrävningarna på land utförde Statens maritima museer kompletterande karteringsarbeten med DGPS både på land och ute i vattnet. I vattnet mättes en del pålar, timmer och stenkonstruktioner in och på land inmättes terrängpunkter med syftet att genom GIS-modelleringar rekonstruera strandlinjeförskjutningen i området. Resultatet av karteringarna kommer att presenteras i en rapport som förväntas bli färdig under 2010.

I samband med karteringsdykningarna passade några dykkunniga studenter på att göra rekognoseringsdykningar i vattenområdet utanför Båtudden. Cirka 20 meter från stranden på ca 1,5 meters vattendjup gjorde en av studenterna ett märkvärdigt fynd. På den leriga botten låg en vikingatida oval spännbuckla med ovansidan begravd i bottensedimentet (se karta, fig. 3). Hur den hamnat i vattnet och varför den låg synlig just vid denna tidpunkt är fortfarande en gåta. Spännbucklan mättes in med DGPS varefter den bärgades och skickades på konservering. Jämfört med spännbucklor som har legat i jorden var denna spänn-

buckla i mycket gott skick. Vanligtvis saknas de pånitade knopparna, och Ingmar Jansson menar att förekomsten av dem på detta spänne tyder på att spännet legat i vattnet alltsedan 800-tal. Spännbucklan är av typ P 37 (troligen P 37:3, eller möjligen P 37:1), och är den äldre birkatidens (ungefär 800-tal) vanligaste typ både på Birka och i övriga Skandinavien. Stilen är typisk för 800-talet, det vill säga yngre Osebergstil (Jansson muntligen 2008).

Administrativa uppgifter

Undersökningen genomfördes under perioden 17-25 maj 2008. Kostnaderna har delats mellan Södertörns högskola, Statens maritima museer (SMM) och Riksantikvarieämbetet. Södertörns högskola har ansvarat för arbetet med den tekniska rapporten och SMM för inmätningar av terrängen och fyndhantering. Riksantikvarieämbetet har bidragit med boende för studenter och lärare, samt med publika kontakter. Södertörns högskola har haft två lektorer i fält (fil dr Hans Bolin och fil dr Kerstin Cassel), vilka varit ansvariga för grävningen och studenternas utbildning samt publika kontakter. Statens maritima museer har haft arkeologen Jens Lindström i fält.

Deltagande studenter från Södertörns högskola: Rolf Andersson, Per-Ola Eriksson, Kristin Forsman, Birgitta Gärdin, Olof Gärdin, Ali Gültekin, Emmy Kauppinen, Eva Lagerholm, Agneta Landin, Anna Laveskog, Ingvar Ljungstedt, Frej Lonnfors, Jennie Mosseby, Daniel Nord, Per Sandberg, Oskar Sander, Arne Werner, Emma Vestin, Jonas Wiklund, Daniel Ålund.

Referenser

- Ambrosiani, B. 1999. Birka. I: *Arkeologi i Norden*. Del 2. Stockholm. s. 366-375.
- Ambrosiani, B, Arrhenius, B, Danielsson, K & Werner, G. 1973. *Birka. Svarta jordens hamnområde. Årkeologisk undersökning 1970-71*. Stockholm.
- Holmquist Olausson, L. 1993. *Aspects on Birka. Investigation and surveys 1976-1989*. Stockholm.
- Kyhlberg, O. 1980. Kvantitativ dateringsmetodik. Ett tillämpningsförsök med stratigrafien i Birka, Svarta jordens hamnområde. *Fornvännen*. s.170-182.
- Roslund, M. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinavier 900 till 1300*. Lund.
- Rönby, J. 2001. Birka under vatten. I: *Birkas krigare*. Red. Olausson, M. Stockholm. s. 53-54.
- Wähländer, L. 2004/2005. "Björkö under 1900-talet" – en dokumentation. Riksantikvarieämbetet, Enheten för kulturarvsturism, Att. Otryckt rapport.

Muntligen / e-post

- Bäck, Matthias. UV Mitt, Riksantikvarieämbetet. 31 maj 2008.
- Jansson, Ingmar. Institutionen för arkeologi och antikens kultur vid Stockholms universitet. 1 juni 2008.
- Roslund, Mats. Institutionen för arkeologi och antik historia, Lunds universitet. 31 maj 2008.

Södertörn arkeologiska rapporter och studier

Rune Edberg & Johan Rönnby (red). 2001. Nya marinarkeologiska perspektiv.

Rune Edberg, Marcus Lindström & Johan Rönnby. 2001. Pålundet. Arkeologiska studier av en sörmländsk kustmiljö.

Marcus Hjulhammar. 2003. Ragnhildsborg. Fornlämning RAÄ 220, Östertälje socken, Stockholms län. Arkeologisk rapport.

Per Lejoneke & Johan Rönnby. 2005. Svalbard. Marinarkeologisk rekognosering 1998 och 2000.

Hans Bolin, Kerstin Cassel & Terje Gansum. 2007. En hög mitt i centrum. Undersökning av anläggning 34 vid fornlämning RAÄ 12 i Vårby Gård, Huddinge socken.

Hans Bolin & Kerstin Cassel. 2008. Det tomma rummet. Rapport över arkeologisk delundersökning av RAÄ 105, Flemingsberg, Huddinge socken. (Otryckt)

Hans Bolin, Kerstin Cassel & Jens Lindström. 2010. Båtudden på Björkö. Delundersökning av strandområdet nedanför Svarta jorden, RAÄ 119, Adelsö socken, Uppland.